

23 oficira jugoslovenske vojske koji su naročito uticali na razvoj automobilske službe jugoslovenske vojske. Na kraju knjige priloženi su spisak izvora i literature i biografija autora. Kroz čitavu knjigu autor ubedljivo dokazuje da je jugoslovenska vojska u periodu između svet-skih ratova bila svesna značaja upotrebe motor-nih vozila, ali da je ujedno bila opterećena ne-dostatom finansijskih sredstava, nedovoljnom domaćom industrijskom bazom i slabim mo-gućnostima za popunu ljudstvom izazvanim izrazitom tehničkom neprosvećenošću stanov-ništva Jugoslavije kako bi auto-jedinice došle do odgovarajućeg obima. Nedostatak knjige leži u tome što ni na koji način nije pomenuta upotreba motornih vozila u mornarici.

Ukupno uzev, delo *Auto-jedinice u jugoslo-venskoj vojsci (1918–1941)* može se smatrati značajnim doprinosom srpskoj istoriografiji i sigurno će doprineti boljem razumevanju stanja u kojem se nalazila jugoslovenska vojska 1941. i razloga koji su doprineli njenom brzom slomu u Aprilskom ratu. Stoga ovu knjigu najtoplije preporučujemo naučnoj i široj javnosti.

Ilija Kukobat

Растко Ломпар, ДИМИТРИЈЕ ЉОТИЋ – УЧИТЕЉ ИЛИ ФАРИСЕЈ. ЗБОР, ХРИШ-ЋАНСТВО И ВЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ 1935–1945, Београд, Catena mundi, 2021, 399.

U dosta bogatoj galeriji istorijskih oridinala malo koja ličnost naše novije istorije je toliko sporna kao Dimitrije Ljotić. Od strane svojih pristalica (uključujući tu i neke naše mlade savremenike) veličan do obožavanja, a od svojih levičarskih protivnika (uključujući i njihove današnje predstavnike) ocrnjivan najtežim (dis)kvalifikacijama, on je tek u poslednjih desetak godina počeo da privlači pažnju ozbiljnih istraživača. Kad kažemo ozbiljnih, mislimo na one koji ne traže dokaze za unapred utvrđene zaključke, već koji iz pronađenih dokaza (ili indicija) izvlače utemeljene i nepristrasne zaključke. To je postalo moguće tek pošto su svi mitovi Drugog svetskog rata srušeni. Tek tada se moglo pristupiti i demontiranju mita o (dobrom ili zlom) Dimitriju Ljotiću i njegovom pokretu Zbor. Međutim, i tu je pristup bio postupan – preko zborničke publicistike, preko njene kritike iz redova bivših zborničara i umere-nih protivnika, stiglo se do ozbiljnih radova o Zboru i njegovom vodi. Ne čudi što većinu

autora koji se naučno bave ili makar osvrću na Ljotića i njegov pokret čine mlađi istraživači za koje su Drugi svetski rat i generacije koje su se u njemu borile oružjem, a potom još decenija-ma publikacijama, zaista „istorija“. Daleko od toga da je pripadnost mlađim generacijama garancija uspeha istraživačkog poduhvata i predstavljanja rezultata javnosti, ali u slučaju monografije Rastka Lompара o kojoj je ovde reč možemo biti zadovoljni načinom na koji je autor iskoristio svoje komparativne prednosti: strast za istraživanjem, znanje stranih jezika i mogućnost da koristi najnoviju relevantnu lite-raturu izašlu u svetu i da istražuje u nemačkim arhivima, dobre mentore (knjiga je proizašla iz master rada!) i *last but not least*, želju da se bude objektivna.

Lompar je Ljotiću i Zboru prišao iz jednog, uslovno rečeno, novog ugla usmeravajući svoju pažnju prvenstveno na verski aspekt ideologije i prakse Dimitrija Ljotića. Poznavaočima pro-blematike ovo ne mora izgledati posebno origi-nalno, budući da je Ljotićeva religioznost bila dobro poznata još pre Drugog svetskog rata i da je činila verovatno najsnažniji stub njegovog svetonazora. Niko od autora koji su se ranije bavili ovim kontroverznim političarem, među-tim, nije glavnu pažnju usmerio na taj aspekt: komunističkim autorima koji su se bavili Zbo-rom antikomunizam i kolaboracija bili su u prvom planu, novijim levičarski antisemitizam (koji su onda antisrpski propagandisti prišivali celom srpskom narodu po principu *pars pro toto*) koji je povezan sa antisemitizmom vla-dike Nikolaja Velimirovića (i onda opet, *pars pro toto*, pripisivan celoj Srpskoj pravoslavnoj crkvi). Knjiga Rastka Lompара je pokušaj da se objasne koreni Ljotićevih verskih (a u vezi s njima i drugih) pogleda, da se on i Zbor kontra-stiraju sa klasifikacijama ekstremno desnih i fašističkih pokreta svog doba te da se pokaže kako je versko učenje Dimitrija Ljotića ostvari-vano u delovanju Zbora i Srpske dobrovoljačke komande, odnosno Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Knjiga se sastoji od Predgovora, Uvo-da, dva glavna dela podeljena na po dva poglavlja, te Zaključka i Priloga.

Predgovor (str. 9–24) sadrži pregled ranije literature o Ljotiću i Zboru, osvrćući se kratko na stavove autora i njihovu utemeljenost. Neki od ovde spomenutih autora će u daljem tekstu biti često korišćeni, kritikovani ili razmatrani u funkciji izgradnje ili potvrde sopstvenog stava autora ove monografije. Drugi deo Predgovora

čini isto sa literaturom koja se dotiče Ljotičevog odnosa prema veri, a treći deo ukratko daje pregled arhivskih i objavljenih izvora o temi. Posebno raduje činjenica da je posle višedece-nijske pauze srpska historiografija ovom knjigom dobila nove nalaze o istoriji Drugog svet-skog rata na ovim prostorima na osnovu istra-živanja u nemačkim arhivima. Nemačku građu autor koristi i za međuratno razdoblje.

Uvod (25–77) se sastoji od tri dela. U prvom je na osnovu relevantne literature i arhivske građe data biografska skica Dimitrija Ljotića i delatnosti njegovog Jugoslovenskog narodnog pokreta Zbor između 1935. i 1945. godine. Najveći deo Uvoda (37–61) posvećen je teorijama fašizma i predstavlja izuzetno krea-tivan sintetički pregled ove problematike, nu-žan da bi se Zbor pobliže odredio i svrstao – ne radi lepljenja ideoloških etiketa, nego radi bolje analize fenomena. Lompar pokazuje zavidno poznavanje kako starije, tako posebno najnovije teoretske literature o prirodni fašizma. Na teme-lju analiziranog štiva, autor u osnovi usvaja definiciju fašizma kao palingenetskog populi-stičkog ultranacionalizma koju je ponudio Rodžer Grifin, a koja se po autoru u suštini dopunjuje sa definicijom Stenlija Pejna. Lompar smatra da se Zbor u osnovi uklapa u defini-ciju fašizma koju zastupaju ovi autori, a činje-nicu da Grifin i Pejn Zbor ne uvrštavaju među fašističke nego ekstremno desne pokrete objaš-njava nedostatkom informacija, budući da je literatura o Ljotiću i Zboru na svetskim jezici-ma vrlo oskudna. Ostatak Uvoda se, u skladu sa glavnim temom knjige, bavi odnosom fašizma i religije i propituje pojmove političke religije, sakralizacije politike, politizacije religije i reli-giozne politike, a sve s obzirom na fašizam.

Prvi od dva glavna dela knjige, pod naslo-vom *Ideologija*, sastoji se od dva poglavlja, od kojih se prvo, naslovljeno „Pogledi Dimitrija Ljotića na religiju“ (81–127), bavi razvojem verskih shvatanja Dimitrija Ljotića. Ona su prošla nekoliko faza koje su se završile prihva-tanjem integralnog hrišćanstva, to jest hrišćan-stva bez konfesionalnih razlika. U jugosloven-skim uslovima i u vreme aktivnosti Zbora, takvo hrišćanstvo je bilo paralela integralnom jugoslovenstvu koje je pokret zagovarao. Ono je bilo komplementarno nacionalizmu i kultu akcije koji su Ljotić i Zbor negovali. Tražeći izvore ovakvih shvatanja, Lompar se osvrnuo na sličnosti i razlike sa pokretom Nemačkih hrišćana u nacističkoj Nemačkoj. Poglavlje

govori i o mestu sveštenstva i crkve u integral-no-hrišćanskoj državi i organski ustrojenom društvu kojima je Zbor težio. Drugo poglavlje prvog dela nosi naslov „Religijski aspekt poli-tike Dimitrija Ljotića“ (128–196). U njemu se iznose osnovne postavke Ljotičevog političkog svetozazora koje su u historiografiji dobro poz-nate i više puta obrađivane, ali sa jačim osvrt-om na versku komponentu u njima. Autor se pri tom ne poziva samo na Ljotićeva dela, nego i na radove njegovih pristalica.

Drugi odeljak knjige nosi naslov *Praksa* i takođe sadrži dva poglavlja. Prvo, pod naslo-vom „Dimitrije Ljotić i verske zajednice u Kra-ljevini Jugoslaviji“ (199–250), odražava svoj naslov. Najveća pažnja je posvećena odnosu Zbora prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi (SPC), i delova te crkve prema Zboru. Autor uspešno analizira odnos Zbora i Bogomoljačkog pokre-ta, utvrdivši da njegovi pripadnici nisu masov-no stupili u Zbor, iako je personalnih preklapa-nja članstva bilo. Bogomoljci su bili prilično masovan pokret, pa da su *en bloc* pristupili Zboru to bi se odrazilo i na broj njegovih čla-nova, a još više na rezultate na izborima (koji su i 1938. u odnosu na 1935. godinu bili tek nešto bolji). U tom kontekstu posebna pažnja je posvećena odnosu sa vladikom Nikolajem Ve-limirovićem, glavnim zaštitnikom Bogomo-ljačkog pokreta među vladikama, sa kojim je Ljotić izvesno vreme bio u bližim odnosima. Lompar ispituje sličnosti i razlike u njihovim stavovima i paralelnost puteva. Generalni zaključak sugeriše da je Nikolaj sa omdicanjem tridesetih godina postajao sve veći protivnik Hitlera i Nemačke, dok je Ljotić išao obrnutim putem: od kritičnosti ka sve većem uvažavanju i hvaljenju Nemačke i njenog vođe. Antisemiti-zam je kod obojice bio u porastu, ali ne potpu-no istog kvaliteta: Ljotićev je bio moderniji i sekularniji, dok je Velimirovićev više odražavao stari hrišćanski antijudaizam. Manji prostor u poglavlju je posvećen odnosu prema Rimoka-toličkoj crkvi među čijim klerom Zbor izgleda nije zadobio nijednog člana (nasuprot bar 18 sveštenika SPC), uprkos više stotina Hrvata u pokretu.

Drugo poglavlje drugog dela, „Dimitrije Ljotić i verske zajednice tokom nemačke oku-pacije“ (251–320), govori o odnosima vođe Zbora sa vrhovima SPC pod okupacijom, pokušajima Ljotičevog posredovanja za puš-tanje na slobodu patrijarha Gavriila Dožića, intervencijama u korist progonjenih Srba u

NDH, ali i aktivnostima i sudbini nekih zborničkih sveštenika i Srpskog dobrovoljačkog korpusa, kao i o odnosu prema tzv. Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi, čije stvaranje je, uz kanonske ograde, prihvatio. Govori se i o osjetljivoj pitanju Rimokatoličke crkve. Iako razočaran držanjem dela njenog klera u NDH, Ljotić nije bio spreman da u celini odbaci tu versku organizaciju. Posebno zanimljiv deo se tiče odnosa sa utamničanim episkopom Nikolajem Velimirovićem sa kojim se Ljotić politički definitivno razišao oko stava prema pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. U tom delu autor demistifikuje i vladličino „tamnovanje“ u koncentracionom logoru Dahau. Poseban lični doprinos Lompar je dao u analizi posmrtnog govora koji je Velimirović održao nad Ljotićevim odrom. Autor je proučio kako je do govora došlo i zašto postoje četiri zabeležene verzije njegovog teksta, kao i sudbinu njegovog kasnijeg (ne)objavlivanja. Stiče se utisak da u ovom poglavlju nedostaje osvrt na Jevreje i njihovo stradanje tokom Drugog svetskog rata. Iako antisemitski aspekt Ljotićevog delovanja tokom okupacije nije imao toliko dodirnih tačaka sa religijom, našlo bi se elemenata da se i pitanje Jevreja bar delimično sagleda u kontekstu verskih pitanja.

Glavni tekst knjige se završava Zaključkom (321–334) u kojem autor zaista izvodi zaključke iz svog temeljno obavljenog istraživanja. Drugim rečima, Zaključak nije sažetak, kako to prečesto biva u domaćim monografijama. Uprkos politici religije Ljotić nije stvarao zamensku političku religiju, već je ostao veran integralnom hrišćanstvu, zaključuje Lompar. Ono je odmicanjem rata i smanjivanjem šansi za vojnu pobjedu kod Ljotića poprimalo sve mističnije oblike. Krajem rata Ljotić sve više poziva pristalice da se jače povežu sa Hristom i (*de facto*) umesto pobjede nad spoljašnjim neprijateljem (koja im je izmicala), ostvare pobjedu nad sobom, te tako savladaju Satanu. Ko to učini, pomoći će saborcima, a zajedno će ostvariti pobjedu Zbora. Kao odgovor na pitanje da li je Zbor bio klerofašistički pokret, Lompar iznosi svoje (dosta dobro obrazloženo) mišljenje da je bio fašistički, ali ne i klerofašistički. Za ovo drugo mu je nedostajala jača povezanost sa Srpskom pravoslavnom crkvom i njena podrška. Sumirajući Ljotićev životni put, autor ističe da je Ljotić celog života bio ubeđeni hrišćanin, ali je pravoslavlje za njega bilo samo jedan od

puteva za doseganje do Boga. Teološke suprotnosti ga nisu previše zanimala, a ključna nije bila konkretna konfesija nego integralno hrišćanstvo. Hteo je da bude nosilac moralnog preporoda, ali je delujući u stvarnom svetu ipak bio sklon realpolitici, konačni je zaključak autora.

Na kraju knjige dati su Prilozi (337–354). Među tri, značajniji su prvi i treći. Prvi sadrži spisak sveštenika SPC koji su bili članovi ili aktivni simpatizeri Zbora koji je autor sačinio na osnovu arhivske građe. Drugi je prevod sa nemačkog Ljotićevog memoranduma o SPC za nemačke vlasti, a treći rekonstrukcija posmrtnog govora koji je nad Ljotićevim odrom održao vladika Nikolaj Velimirović. Ta rekonstrukcija podseća na rekonstrukcije antičkih tekstova (uključujući i Sveto Pismo) koje su na osnovu različitih sačuvanih verzija objavljivali učenici istoričari, navodeći u fusnotama alternativne varijante iz različitih rukopisa. Lompar je postupio na isti način i ponudio uglavnom doslednu rekonstrukciju govora koji se zbog sadržaja i okolnosti koje su ga okruživale smatrao i smatra vrlo spornim.

Na kraju knjige se nalaze spisak izvora i literature (355–378), sažetak na engleskom (379–380) i na nemačkom (381–383) jeziku (koji se iz neobjašnjivih razloga zove Resümee, a ne Zusammenfassung, kako je uobičajeno), kao i registar imena (385–394).

Knjiga Rastka Lompara predstavlja veliki korak napred u istraživanju Dimitrija Ljotića i JNP Zbor. Ona se odlično uklapa u sve bogatija istraživanja ove tematike koja, posle decenija zanemarivanja ili jednostranih tumačenja, polako stvaraju tradiciju historiografskog kvaliteta koji omogućava trezvenije posmatranje Drugog svetskog rata i njegovih aktera na ovim prostorima. Možda glavni nedostatak knjige predstavlja njen naslov u čijem glavnom delu je zarad upečatljivosti prenatravana ličnost Dimitrija Ljotića, dok je pokret koji je vodio donekle gurnut u drugi plan. U samom tekstu knjige, međutim, autor se na mnogo mesta poziva na spise drugih zborničara, a dosta govori i o njihovim aktivnostima, tako da je to trebalo da nađe malo vidnijeg odraza u samom naslovu. Ali, ovo je samo oprostivi *Schönheitsfehler* (što bi rekli Nemci). Knjiga je, uprkos sitnijim propustima, napisana sa toliko erudicije, produbljenih razmatranja, odmerene kritike izvora i literature, koji vode utemeljenim zaključcima, da čitalac ostaje

zapanjen kada u biografiji autora pročitao da je Lompar rođen 1993!!! Toj činjenici se možemo samo radovati, jer ona nagoveštava još mnogo odličnih knjiga iz njegovog pera.

Zoran Janjetović

Небојша Стамболија, СРПСКА ДРЖАВНА СТРАЖА 1942–1944, Београд, Институт за савремену историју, 2021, 445.

Nebojša Stambolija je poznat u širim istoriografskim krugovima kao poštovan i uvidanvan kolega. Spektar njegovih istraživanja obuhvata srpsku i jugoslovensku političku istoriju u međuratnom periodu, kao i istoriju okupirane Srbije u periodu Drugog svetskog rata. Profilisao se i u istraživanju diplomatske istorije, naročito jugoslovensko/srpsko-poljskih odnosa, kao i u istraživanju srpsko-hrvatskih odnosa. Objavio je brojne radove u naučnim časopisima, a posebno se istakao u uređivanju nekoliko tematskih zbornika koji su privukli pažnju naučne javnosti.

Monografija *Srpska državna straža 1942–1944* predstavlja doktorsku tezu koju je Stambolija odbranio februara 2021. na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Reč je o prvoj naučnoj monografiji koja se bavi ovom ratnom vojnom formacijom Srpske vlade Milana Nedića u toku okupacije 1942–1944. godine. Činjenica je da su Nedićeva „Vlada“ i njeni organi u ranijem političkom životu i istoriografiji bili definisani kao „kolaboracionistički,“ dakle potpuno negativni. Budući da se u savremenoj srpskoj istoriografiji naučnik često „politički“ izjednačava sa temom kojom se bavi, kolege iz naše generacije, a još više mladi istoričari, nerado su se bavili ovom tematikom.

Srpska državna straža je uspostavljena tokom proleća 1942. godine, posle sloma ustanka u okupiranoj Srbiji 1941, transformacijom Žandarmerije i srpskih ratnih oružanih odreda, nastalih kao posledica formiranja Srpske vlade i aktivnosti u slamanju preuranjenog i tragičnog ustanka. Stambolija je veoma precizno rastumačio sve detalje formiranja Srpske državne straže u toku prvih meseci 1942. Posebno zanimljiv i vredan doprinos čini personalna analiza Komande Srpske državne straže, koju je autor ilustrovao u dva perioda: početkom 1942. i u januaru 1944. godine. Autor je dao i detaljnu analizu različitih komponenti Srpske državne straže: poljske, gradske, granične (dok je

bila u istom sastavu sa Stražom), privredne, železničke, pa sve do muzičke službe.

Monografija sadrži portrete, odnosno detaljne biografije komandanata Srpske državne straže, generala Radovanovića i Jonića. Stambolija je, baveći se analizom oficirskog kora, dao i vrednu „personalnu“ sliku drugih istaknutih pripadnika Straže. On je analizirao njihov starosni raspon (rođeni mahom 1906–1916. godine i većinom školovani u Vojnoj akademiji, između 53. i 60. klase), i raniju službu u Jugoslovenskoj vojsci. Saznajemo, takođe, da je oko 5% oficira u Srpskoj državnoj straži bilo rodod iz Slovenije. Ovde nam se čini mogućim upoređenje sa procentom Srba oficira koji su bili u Slovenskom domobranstvu u istom periodu, kao sledeći korak za istraživanje. Stambolija analizira životni standard srpskih stražara, visinu plate i druge elemente službe, sve do razmatranja ženidbenih pravila i prilika za pripadnike Srpske državne straže.

Posebno je dat doprinos analizi ratnih zločina pripadnika Srpske državne straže. Ovo je svakako inovativan doprinos, koji je uveo Stambolija u razumevanju ratne uloge ove formacije. Njegova analiza ističe relativno mali udeo u počinjenim ratnim zločinima od strane Srpske državne straže u okupiranoj Srbiji. Izvedena kvantifikacija pokazuje da je više pripadnika Straže stradalo od pripadnika partizanskog pokreta, što je verovatno iznenađenje za sve one koji danas olako sude o ratnim događajima na području okupirane Srbije u toku Drugog svetskog rata.

Posebno originalan deo monografije čine pregled i analiza odnosa Srpske državne straže sa ostalim ratnim akterima u okupiranoj Srbiji: nemačkim i bugarskim okupatorom, pripadnicima Jugoslovenske vojske u otadžbini, partizanskim snagama, drugim delovima oružanih formacija Srpske vlade, pre svega Srpskim dobrovoljačkim korpusom. Analiza autora pokazuje da je naklonost većeg dela Srpske državne straže, posebno „običnih“ stražara, bila usmerena prema Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini, odnosno Ravnogorskom pokretu, na čelu sa generalom Mihailovićem. U njemu je viđen prirodan nastavak predratne države – i njen logičan produžetak kada se rat završi.

U pogledu razumevanja neprijateljskog odnosa sa partizanskim snagama, dobro je uočen predratni kontekst. Komunisti koji su vodili partizanski pokret videli su u žandarmima oličenje svega što su smatrali za zlo u Kraljevini